

MAH/NAN/10936/2015  
ISSN : 2454-7905  
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

***Worldwide International  
Inter Disciplinary Research Journal***  
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVI, January 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

**Quarterly Research Journal**

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,  
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,  
Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

*SJIF Impact Factor 2022: 7.479*

# Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

*A Peer Reviewed Referred Journal*  
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,  
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

[www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

Vol. I      ISSUE - XLVI      Year - 7      Jan. 2022

## Editor in Chief

**Mrs. Pallavi Laxman Shete**

Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India)

Email: [Shrishprakashan2009@gmail.com](mailto:Shrishprakashan2009@gmail.com)

## Director

**Mr. Tejas Rampurkar**

(For International contact only +91-8857894082)

## Address for Correspondence

Website: [www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,  
Taroda (KH), Nanded - 431605  
(India -Maharashtra)

Email: [Shrishprakashan2009@gmail.com](mailto:Shrishprakashan2009@gmail.com)

[umbarkar.rajesh@yahoo.com](mailto:umbarkar.rajesh@yahoo.com)

Mob. No: +91-9623979067

# कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न

प्रा. आर. बी. काळे

समाजशास्त्र विभाग

ए.ए.अटून महाविद्यालय, नेवराई

गणेश तुकाराम मोफामरे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

मुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, जलगाव

समाजशास्त्रा:

स्थलांतरही मानवाची मूलतः एक प्रवृत्ती आहे. प्राचीन काळापासून मानव कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे स्थलांतर करित आलेला आहे. जघ- पाणी व तिकाारीसाठी अदिमानवाने विविध ठिकाणी स्थलांतर केलेले आहे. आजच्या आधुनिक काळामध्ये सुद्धा मानव रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण इत्यादी कारणासाठी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करताना दिसतो. त्यामुळे स्थलांतर ही प्रक्रिया प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत चालू आहे. स्थलांतरामध्ये अंतरराष्ट्रीय स्थलांतर, राष्ट्रीय स्थलांतर व राज्यांतर्गत स्थलांतर हे प्रकार आहे. राज्यांतर्गत स्थलांतरामध्ये ग्रामीण भागाकडून नगराकडे होणारे स्थलांतर, नगरातून ग्रामीण भागात होणारे स्थलांतर, नगरातून नगराकडे होणारे स्थलांतर व ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर हे प्रकार पडतात. covid-19 च्या काळात नगरातून ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात झाले. पाश्चिमाय अंतरराष्ट्रीय स्थलांतराची संख्या सुद्धा मोठी होती.

उद्देश :

कोविड च्या काळात मजुरांचे झालेले स्थलांतर व त्यांच्या समस्या आढावा घेणे.

शोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने टाळेबंदी काळातील विविध न्यूज, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न :

स्थलांतराची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीच्या स्वरूपाची आहे. स्थलांतराचे विविध प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. त्यासाठी स्थलांतराची प्रवृत्ती, स्थलांतराचा उद्देश, स्थलांतराच्या वेळची स्थिती, स्थलांतराचा कालावधी, स्थलांतराचे अंतर इत्यादी बाबी विचारात घेतल्या जातात. केनेथ कोमेयर यांच्या मते, "एका भौगोलिक किंवा राजकीय प्रदेशातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकीय भूप्रदेशात दीर्घकालीन वास्तव्यच्या उद्देशाने जाणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटाच्या क्रियेत स्थलांतर असे संबोधले आहे."

देशांतर्गत स्थलांतर हे देशांतर्गतच एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात होत असते. या स्थलांतरासाठी सर्वसामान्यतः आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक कारणे कारणीभूत असतात. देशांतर्गत स्थलांतराचे दोन प्रकार पडतात. अंतरराज्य स्थलांतर व राज्य- अंतर्गत स्थलांतर. अंतरराज्य स्थलांतर या स्थलांतरात लोक एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वास्तव्यासाठी जातात. या स्थलांतरितात स्थलांतर करून घेण्याची प्रवृत्ती मुख्यतः नोकरी-व्यवसाय यांची संधी यामुळे निर्माण होत असते, परंतु भारतामध्ये कोबीड महामारीमुळे जी परिस्थिती निर्माण झाली, त्यामुळे भारतात देशांतर्गत स्थलांतरास यती प्राप्त झाली. याचे कारण म्हणजे टाळेबंद झाल्यामुळे मजूर वर्गाचा रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे तसेच नोकरीच्या संधी समाजाल्यामुळे सवा प्रकारचे स्थलांतर भारतामध्ये सूप मोठ्या प्रमाणात झालेले आपल्याला दिसून येते.

Covid-19 च्या काळामध्ये समाजामध्ये अनेक प्रश्न उभे राहिले. त्यापैकी एक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे मजुरांचे स्थलांतर. भारतातील 2011 च्या जनगणनेनुसार जवळपास भारतीय लोकसंख्येच्या 37 टक्के स्थलांतरित कामगार आढळतात. नैतदस संम्मल मज्हे नुसार, एकूण कामगारांपैकी 38.3 टक्के स्थलांतरित कामगार आहे. भारतामध्ये 100 दशलक्ष च्या जवळपास अंतर्गत स्थलांतरित आढळून येतात. भारतामध्ये कोरोनाचा प्रसार मार्च 2020 पासून मोठ्या प्रमाणात झालेला

सुरवात ज्ञानी, त्यामुळे मार्च यामून भारतात पहिला टाळेबंद झाल्यामुळे सर्वात जास्त संभार प्रश्न निर्माण झाला, तो असंपत्ति कामगारांचा. असंपत्ति कामगारांचे संपूर्ण कारखाने बंद झाल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचा मार्ग पण बंद झाला, त्यामुळे त्यांच्या निवास भाडे सुद्धा त्यांना देणे अवघड झाले होते. त्यामुळे त्यांना गावाकडे जाण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता, परंतु टाळेबंदी लागल्यामुळे संपूर्ण बाह्यतक व्यवस्था बंद असल्यामुळे शेकडो-हजारो किलोमीटर दूरचा प्रवास करणेही असंभव्य नव्हते. त्यामुळे मुंबई, कन्नडा, दिल्ली, हैदराबाद या ठिकाणी या सहरांमध्ये मजुरांचे अत्येवढ्या अत्ये रेल्वे स्टेशन व बस स्टॉप वर गोळा होत होते, परंतु पोलिसांच्या दबावामुळे त्यांना घरी परत जावे लागत असे. या सर्व परिस्थितीमुळे आणि कामगारांनी आपल्या गावाकडे पायी जाण्याचा मार्ग निवडला. आर्थिक टंचाई, अन्नधान्याचा तुटवडा व हजारो किलोमीटरचा पायी प्रवास यामुळे मजुरांचे आरंभ टक्कीय अवस्था झाली होती.

Covid-19 च्या काळात मजुरांच्या स्थलांतर करित असताना अनेक कामगार मृत्युमुखी पडले, परंतु आज सुद्धा शासनाकडे याची अधिकृत नोंद नाही, आज अनाधिकृत आकडेवारीनुसार असे मानले जाते की, या स्थलांतराच्या काळात भारतात 971 कामगारांचा मृत्यू झाला होता. महाराष्ट्रातील औरंगाबाद ची घटनासुद्धा मन हेलावून टाकणारी होती. औरंगाबादजवळ रेल्वे मानबाह्यतक गाडीने 16 मजुरांना बिरतून टाकले, जे आपल्या गावी परत निघाले होते. रस्त्यात बसला असल्यामुळे रेल्वे रुळावर झोपी येणे होते. अशा विविध घटना या काळात भारतात घडल्या.

समस्या :

टाळेबंदीची सर्वाधिक झळ कामगारांवर बसलेली दिसून येते. कंवाटी, दैनंदिन मंजूर असलेल्या, हातावर पोट असलेल्या, छोठ्या स्वयं व्यवसाय करणाऱ्या कामगारांना आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागले. वेतन बंद, वेतन कपात, मोकरी जाणे अशा समस्याही अनेकांच्या बाळ्याला आल्या. कोरोना संसर्गाची भीती, आर्थिक समस्या, मानसिक तनाव यामुळे स्थलांतरित श्रमिक यापैकी बहुतांशी लोकांनी आपल्या मूळ गावी परतण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या या स्थलांतराम आपण या ठिकाणी उभट स्थलांतर असे म्हणू शकतो. मूळ गावी या कुटुंबाची कोणी मदत किंवा नातेवाईक आहेत किंवा घर आहे असे लोक पुन्हा त्यांच्या मूळ गावी आलेले दिसतात.

लॉकडाऊन दरम्यानच्या काळात श्रमिकांना अनेकविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. वेतनावरच कुटुंब अचलून असल्याने दैनंदिन जीवनात अडचणी आलेल्या दिसतात. कामगारांचे उत्पन्न हळूहळू कमी होत गेल्याचे आढळून आले. लॉकडाऊनच्या काळात कुटुंबाच्या एकूण कमाईतून कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यात मोठ्या प्रमाणात अडचणी आल्या. तसेच खाण्यापिण्याच्या बस्तू मिळवण्यात मोठ्या प्रमाणात अडचणी आल्या. कामगारांना पैशाची अधिक प्रमाणात अडचण आल्याने समोर आले. टाळेबंदीच्या काळात कामगारांना राज्यांतर्गत गावी जाण्याची सुविधा उपलब्ध नव्हती. एम.टी. महामंडळाची बाह्यतक बंद असल्याकारणाने कामगारांना खासगी बाह्यतकाने प्रवास करावा लागला. त्यासाठी त्यांना अधिकचे पैसेही मोबावे लागले. अनेक कामगार हे दुधाच्या, पाण्याच्या किंवा रकिलच्या रिकाम्या टँकरमध्ये जीवघेणा प्रवास करत होते. सेव सॉईफ फाउंडेशनच्या मते, याकाळात 1200 अक्सीडेंटमध्ये 381 लोक मृत्युमुखी पडले त्यात 30 टक्के हे स्थलांतरित मजुर होते, जे गावाकडे परत जात होते.

इंडिया टुडे च्या वृत्तानुसार बाह्यतक सुविधा नसल्याने भारतातील मजूर शेकडो किलोमीटर आपल्या गावी पायी जात होते. त्यामध्ये काही बूड, काही खिया काही गरोदर खिया व सर्व बालके सुद्धा होती. त्यात काहीनी आपला माव वेण्याबगोदरच जीव गमवावा लागला. अशा अनेक घटना या काळात भारतात घडल्याने आपल्याला दिसून येते. स्थलांतरित मजुरांच्या अनेक प्रश्न पैकी एक महत्त्वाचा प्रश्न होता तो म्हणजे अन्न-पाणी. हजारो लाखो प्रवासी अन्नपाण्याशिवाय आपल्या गावी प्रवास करत होती. रस्त्यात ज्या ठिकाणी खायला मिळेल किंवा प्यायला पाणी मिळेल त्या ठिकाणी ती आपली भूक व तहान भागून पुढे निघत होते. परंतु अनेक शासकीय मदत केंद्रांमध्ये अन्नधान्याचा तुटवडा होता. काही ठिकाणी पाण्याची

मानवा होती. शासनाच्या सुविधा अगुऱ्या पडत होत्या, त्यामुळे या काळात कामगारांची उपासमार मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

स्थलांतरित मजुरांचे प्रश्न इथेच थांबत नाही तर स्थलांतरण अनेक बाईट अनुभव आलेले दिसतात. ज्यामध्ये आपल्या गावाकडे प्रवास करत होते, तेव्हा काहीना एखाद्या शहर किंवा तानुऱ्याच्या ठिकाणी बांबून अडवले गेले व काळेत जबरदस्तीने झारंटाईन करण्यात आले. या संदर्भात औरंगाबाद येथील घटना चर्चित राहिली, कारण तेथे अनेक मजुरांना कामगार जेव्हा आपल्या गावी पोहोचत होते. तस-तसे त्यांना बाईट अनुभव येत होते. कोरोना संसर्गाच्या भीतीने शहरातून अन्वत दूरवरचा प्रवास करून सुद्धा गावात पोहोचून त्यांना शांतता, प्रेम व आपुऱ्की मिळत नव्हती. आताच एका गावात मजुरांचा समूह गावात पोहोचल्यावर त्यांच्यावर रासायनिक पाण्याचा (मॅनिटावझरचा) फवारा मारण्यात आला हे सर्व जगाने टि. व्ही. च्या माध्यमातून बघितले आहे. त्या समूहातसुद्धा लहान बाऱके व वध्दांचा सामावेश होता. अशा अनेक प्रकारच्या समस्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागत होते.

सारांश :

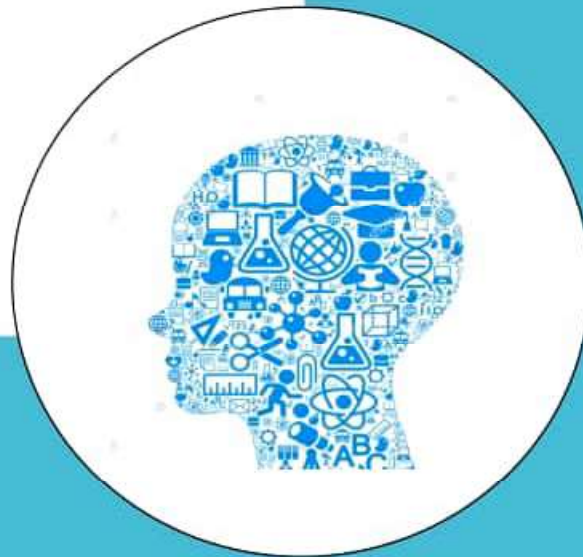
वरील विवेचनावरून हे दिसून येते की, भारतामध्ये असंघटित कामगारांची संख्या जास्त आहे. कामगारांचे अनेक प्रश्न कोरोना काळात समोर आले. यामध्ये कामगारांच्या सोयी-सुविधांचा अभाव त्यांची संघटना नोंदणी बाबावतील भारतात मोठ्या प्रमाणात अनभिज्ञता दिसून येते. covid-19 मुळे स्थलांतरित कामगारांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. त्यामध्ये प्रामुख्याने बाहतूक व्यवस्थेचा अभाव, अन्नधान्य पुरवठा अभाव, शासनाचे कामगाराकडे असलेले दुर्लक्ष हे प्रमुख प्रश्न होते.

संदर्भ:

1. <https://kartavysadhna.in>
2. <https://theuniqueacademy.co.in>
3. 27 July 2020 Dainik lokmat newspaper
4. <https://pmj.brnj.com/content/97/1149/471>

ISSN No 2347-7075  
Impact Factor- 7.328  
Volume-2 Issue-15

**INTERNATIONAL  
JOURNAL of  
ADVANCE and  
APPLIED  
RESEARCH**



**Publisher: P. R. Talekar**  
Secretary,  
Young Researcher Association  
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association



CONTENTS

| Sr No | Paper Title  | Page No. |
|-------|--|----------|
| 1     | Domination Of Gender For Pleasurable Career<br><b>Dr Tejas R Sharma</b>  | 1-4      |
| 2     | Depiction Of Indian Culture & Society In The Graphic Novels<br><b>Dr. Arya D. W, Miss Kendre S. A</b>  | 5-8      |
| 3     | Chimamanda Ngozi Adichie's Idea Of Feminism & Her Depiction Of Women In Her Literary Works<br><b>Dr. Arya D. W, Miss Kendre S. A</b>                               | 9-11     |
| 4     | Gender Asymmetry In India's Foreign Policy Decision Making<br><b>Vishakha Jha</b>  | 12-16    |
| 5     | The Sri Lankan Identity Related With The Concept Of God Skandha Kumara<br><b>Dr. Amila Damayanthi</b>  | 17-21    |
| 6     | Women Empowerment: A Study Of Jaishree Misra's Ancient Promises<br><b>Mr. Gajanan Telang, Dr.Vaishali Aher</b>   | 22-24    |
| 7     | Gender And Education In India<br><b>Mr. Sushilkumar Sadashiv Raut</b>  | 25-26    |
| 8     | Lgbt And Human Rights<br><b>Nita Changdeo Deshbhratar, Kanchan Babarao Jambhulakr</b>  | 27-32    |
| 9     | Aspects Of Gender Negotiation And Feminism In The Works Of Jeanette Winterson<br><b>Pouria Mallahi</b>   | 33-34    |
| 10    | Gender Wise Impact Of Pandemic On Informal Sector Study Among Women Domestic Workers In Pune<br><b>Dr. Narshing Giri, Mrs. Umrao Sayyad , Mr. Rushikesh Hiwale</b> | 35-38    |
| 11    | Violation of Dalits Human Rights and Gender Equality in India and its Remedies<br><b>Dr Chitade Nandkishor Pandurang</b>   | 39-42    |
| 12    | Recent Trends Of Poverty In India<br><b>Dr. Nasiket Govindrao Suryavanshi</b>  | 43-48    |
| 13    | Agricultural Labourers Problems And Remedies In India<br><b>Dr. Maneesh. B</b>   | 49-51    |
| 14    | Gender And Health<br><b>Gadekar pandurang Chandrakant</b>  | 52-53    |
| 15    | लिंगभाव विषमता आणि बंजारा समाजातील स्त्रिया<br><b>प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड, प्राचार्य डॉ. शिवाजी गायकवाड</b>  | 54-56    |
| 16    | लिंगभाव आणि भारतीय महिलांची आर्थिक स्थिती<br><b>गोविंद द. बावस्कर</b>  | 57-59    |
| 17    | कृषीच्या विक्रामात स्त्रियांची भूमिका<br><b>प्रा .डॉ. दीपक एम .भारती ,गोविंद रामराव काळे</b>   | 60-62    |
| 18    | स्त्री-पुरुष वेतन अंतर<br><b>प्रोफेसर दीपक एम. भारती, साखरे ज्योती जालिंदर</b>   | 63-64    |
| 19    | लिंगभाव आणि समाजीकरण<br><b>डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे</b>  | 65-67    |
| 20    | लैंगिक समाजीकरण और भारतीय समाज : एक समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य<br><b>Dr. Usha Kiran Tiwari</b>   | 68-70    |
| 21    | नैतिकता के दृष्टिकोण में बेहाल नारी<br><b>डॉ. वरविंद अंबादास घोडके</b>   | 71-73    |
| 22    | जागतिक लिंग असमानता<br><b>प्रोफेसर दिपक .एम . भारती, मॅद आनंद श्रीकृष्ण</b>  | 74-76    |
| 23    | परिवार में लिंग और लैंगिक असमानता विषयक दृष्टिकोण<br><b>डॉ. गजानन खंडू सोनुने , डॉ. जयसिंग पोपटसिंग सिंगल</b>  | 77-80    |



## लिंगभाव आणि समाजीकरण

डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे

समाजशास्त्र विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

Email- [gtmokasare@gmail.com](mailto:gtmokasare@gmail.com)

### गोचवारा(Abtract) :

लिंगभाव ही एक सामाजिक व सांस्कृतिक संकल्पना आहे. जीच्याद्वारे स्त्री-पुरुषातील भेदभाव निर्देशित होतो. तर समाजीकरण एक शिकण्याची प्रक्रीया आहे. ज्यामध्ये व्यक्ती सामाजिक जीवन जगण्याचे नियमणे व मूल्ये शिकत असतो. मानवी मूल जन्माला येते त्या वेळी ते एक प्राणी म्हणून जन्माला येते. त्याच्या काही गरजा, भावना असतात. मानव जातीचा सदस्य म्हणून अनुवंशाने प्राप्त झालेली काही जैविक वैशिष्ट्येही त्याला लाभलेली असतात. त्यामुळेच त्याचे समाजीकरण घडून येते. समाजीकरणामुळे व्यक्ती जैविक प्राण्यातून सामाजिक प्राण्यात रूपांतरीत होतो.

### प्रस्तावना:

पुरुषी वर्चस्वामुळे किंवा पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे भारतीय समाजातील व्यक्तीचे समाजिकरण हे पुरुषाला अधिक महत्व देणारे तर, मुलीला कमी महत्व देणारे ठरते. लिंगभाव संकल्पनेतही याचा अभ्यास होतो की, स्त्री पुरुषात सामाजिक व सांस्कृतिक भेदभाव कसा केला जातो व तो समाजिकरणामुळे कसा दृढ होत जातो. सदरील पेपरमध्ये समाजीकरणामुळे एक व्यक्ती स्त्री किंवा पुरुष कशाप्रकारे बनत जातो याचा अढावा घेण्यात आलेला आहे.

### उद्देश:

1. सामाजिकरण व लिंगभाव या संकल्पना जाणून घेणे.
2. सामाजिकरण व लिंगभाव या संकल्पनेतील परस्पर संबंध जाणून घेणे.

### अध्ययन पध्दती :

सदरील पेपर तयार करतांना द्वितीय तथ्य संकलन पध्दतीच्या खोतांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच वर्णनात्मक स्वरूपात विषयाचे विक्षेपन करण्यात आले आहे. लिंगभाव सामाजीकरण ही एक व्यक्तीची शिकण्याची प्रक्रीया आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती आपल्या लिंगानुसार समाजाला अपेक्षित असलेले वर्तन करत असतो. यालाच जेंडर रोल असेही म्हणतात.

**Simone De Bouvier** यांच्यामते, 'One is not born, but rather becomes, a woman' स्त्री ही जन्माना येत नसते तर, तीला स्त्री बनवले जाते. भारतात पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे, स्त्रीला दुय्यम वागणुक मिळते. हुंडा पध्दत, वंशाचा दिवा, परक्याचे धन यासर्व नकारात्मक मानसिकतेमुळे सर्वत्र स्त्रीही नकोशी झालेली आहे. त्यामुळे स्त्रीभूषण हत्या भारतात मोठया प्रमाणात होतात. म्हणजे स्त्री ही जन्मालाच नको, अशी मानसिकता कुटुंबात असते. त्यामुळे कुटुंबातील लहान मुले व मुली याच्यामनावार त्या गोष्टी बिंबवल्या जातात व त्यामुळे त्याचे सामाजिकरण ही त्याच प्रमाणे होत जाते.

जन्मानंतर लगेच कुटुंबाकडून किंवा समाजाकडून मुलांवर लिंगभावात्मक संस्कार बिंबवायला सुरुवात होते. भारतासारख्या देशात मुलगा झाला की, आनंद साजरा केला जातो तर, मुलगी झाली की शोक व्यक्त केला जातो. कुटुंबात मुलगी जन्माला आली की, तीचे कान टोचले जातात, नाक टोचले जाते, तिला कपडे ही मुलींप्रमाणे घातली जाते. त्यामुळे एक व्यक्ती म्हणून जन्माला आलेली ती मुलगी आपण घरातील मुलापेक्षा काही तरी वेगळे आहोत, असे समजु लागते व त्यानुसार वर्तन करायला लागते. मुलाने शूरवीर, कर्तव्यगार असावे असे शिकतले जाते. तर मुलींनी प्रेमळे, लाजाळु असावे असे सांगितले जाते. त्यामुळी मुलीही तशाच बनत जातात. मुलींच्या शरीरात असे काहीच नसते, ज्यामुळे ती मुलासारखे कपडे घालु शकत नाही किंवा बार्डक चालवु शकत नाही. मुलींनी बाहुलीशी खेळावे, तर मुलाने बॅट व बॉल खेळावा असे शिकवले जाते. पण मुलाने जर बाहुलीशी खेळले तर काहीच बिघडत नाही. तेही बाहुलीशी खेळु शकतात. पण तसे केल्यास

डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे



मुलाना बायल्या म्हणून हिणवले जाते. त्यामुळे त्याला बाहुली आवडत असली, तरी तो तीच्याशी खेळत नाही. स्वयंपाक करणे अपत्यांना जन्माला घालणे, मुलांचे संगोपन करणे हे मुलींनी किंवा स्त्रीयांनीच करावे, असे काही नैसर्गिक नियम नाहीत. पण कुटूंबात मात्र आजही स्वयंपाक केवळ स्त्रीलाच करावा लागतो. त्यामुळे स्त्री ही सुगरण असली पाहीजे असे शिकवले जाते किंबहुना सुगरण हा तीचा एक दागिणाच आहे असे संबोधिले जाते. याउलट आज जर आपण पाहीले तर पुरुषही चांगल्या प्रकारे स्वयंपाक करू शकतात. कारण आज अनेक उच्च दर्जाच्या हॉटेलमध्ये कुक हे पुरुषच आहेत. कुटूंबात मात्र आजही पुरुषाने स्वयंपाक करणे बाईलपणाचे लक्षण मानले जाते. घरात जेवण करतांना पुरपांनी आगोदर जेवायचे नंतर उरलेला व थंड झालेला स्वयंपाक स्त्रीयांनी किंवा मुलींनी खावा असेच नियम आहेत. आत्तापर्यंच्या अभ्यासक्रमाच्या चित्रांमध्येही मुलगीही आईला स्वयंपाक घरात मदत करतांना दाखवली जात होती. तर मुलगा बडीला जवळ पेपर वाचतांना किंवा खेळताना दाखवला जात होता. यामाख्या समाजिकरणामुळे मुलींच्या भूमिका मुलांच्या भूमिका व कार्यक्षेत्र वेगळे होत जाते व त्यांच्यात भेदभाव वाढत जातो.

मुले शाळात जायायला लागली की, तेथेही भेदभाव होतो. शिमेंत, नोकरदार, साक्षर लोक सुध्दा आपल्या मुलांना इंग्रजी शाळेत शिकवतात. तर मुलींना मात्र मराठी साध्या शाळेत टाकतात. त्यामुळेही मुलींच्या मनात दुय्यम भाव निर्माण होतो व मुले म्हणजे श्रेष्ठ व मुली म्हणजे कनिष्ठ अशी भावना होते. मासिकपाळी ही नैसर्गिक बाब आहे. पण तीला अपवित्र मानून काही दिवस बाजूला बसवले जाते, याउलट मात्र मुलांना असे काहीच नियम नसतात. मुलींवर अत्याचार झाला किंवा बलात्कार झाला की, तीचे चारीत्र खराब झाले असा ठपका ठेवला जातो, तर ज्या मुलाने अत्याचार केला त्याला मात्र असे काहीही नियम नसतात. त्याचे चारीत्र खराब होत नाही. म्हणजेच बलात्कार हा असा गुन्हा आहे, जीच्यावर अन्याय झाला तीलाच दोषी मानले जाते. तीच्याशी कोणी लग्न करायला तयार नसते निट बोलत नाही इत्यादी. अशा चुकीच्या सामाजिकरणामुळे स्त्रीला स्वतः बघल घृणा निर्माण होते.

भारतामाख्या पितृसत्ताक देशात वारसा हक्क हा मुलांनाच दिला जातो. मुलगीही परक्याचे धन म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे शेतीची मालकी, घराची मालकी ही मुलांच्याच नावाने केली जाते. त्यामुळे मुली ह्या आर्थिक दृष्टीने असुरक्षित बनतात. त्यांचे बहुतांश कामे सुध्दा गैरमौद्रिक असतात. घरात पाहुणे आले तर मुलींनी समोर येवू नये, त्यांच्याशी बोलू नये. हे सर्व सुसंस्कृतपणाचे मानले जाते. पण यामुळे मुलीची गळचेपी होते, तीचा व्यक्तीमत्व विकास निट होत नाही. हे कोणी लक्षातच घेत नाही. पाश्चात्य देशातील "Personal is Politics" या म्हणीमुळे महिलांचे राजकीय अलिप्तता व शोषण बाहेर आले. भारतामाख्या देशातही राजकारण हे फक्त पुरुषांचे क्षेत्र आहे अशी मानसिकता आहे. एवढेच नव्हेतर कुटूंबात तसे स्त्रीच्या मनावर विंबवले जाते. म्हणजेच तसे समाजीकरण जाणिवपूर्वक केले जाते. यामुळेच महिलांची संख्या संसदेत नगन्य असते. 2019 च्या निवडणुकीत हा आकडा थोडा वाढून 76 वर गेला. मात्र आजही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिला नावापरुत्याच पदावर असतात. त्याचे पतीच सगळे कामे पहातात. हे आता 21 व्या शतकात अपेक्षित नाही. याबाबी बदलणे गरजेचे आहे.

#### सारांश:

प्रत्येक समाजात नर व मादिला हळूहळू स्त्री व पुरुषात रुपांतरीत केले जाते. स्त्रीत्व व पुरुषत्व ( बाईपण व पुरुषपण ) ह्या वेगळ्या भूमिका, वेगळे गुण, हक्क, जबाबदाऱ्या, अपेक्षा व वर्तनप्रकार यातून घडवले जाते. म्हणजेच समाजीकरणामुळे या सर्व बाबी घडून येतात. लैंगिक (जैविक) फरक मोडल्यास स्त्री पुरुषात दुसरा कोणताही भेद नाही. मग आपणास स्त्री व पुरुषात भेदभाव करण्याचा अधिकार काय? यासर्वास जबाबदार आहेत चुकीचे समाजीकरण आहे. 70/117 महिलांचे शोषण होते व त्यांना समाजात दुय्यम दर्जा प्राप्त होतो. याउलट मुलाना व मुलींना नैसर्गिकरीत्या त्यांच्या आवडीने वाडू दिले तर त्यांचा विकास शध्दस्वरुपात होईल व महिलाही पुरुषांच्या गुलामीतून मुक्त होतील.

**संदर्भ ग्रंथ:**

1. विकास का समाजशास्त्र, शिवबहाल सिंह, रावत पब्लिकेशन, जयपूर. 2010
2. लिंगभाव समजून घेतांना, कमला भसीन, अनु. श्रुती तांबे. लोकवाड:मय गृह, पुणे.2010
3. सामाजिक अनुसंधान, दोषी व जैन, रावत पब्लिकेशन, जयपूर. 2010
4. मुलभूत समाजशास्त्रीय संकल्पना, डॉ. सर्जेराव साळुखे, नरेंद्र प्रकाशन , पुणे. 1996
5. विकास का समाजशास्त्र वाणी प्रकाशन, दिल्ली.1996

**Worldwide International  
Inter Disciplinary Research Journal**  
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol.I, Issue-LXVIII, 1 October 2022



**Thoughts and Works of  
Indian Social Reformers**

भारतीय समाजसुधारकांचे विचार व कार्य



Editor in Chief

Dr. Ramkishan N. Dahiphale

**Quarterly Research Journal**

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,  
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,  
Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

*SJIF Impact Factor: 7 . 479*

# Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

*A Peer Reviewed Referred Journal*  
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,  
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

[www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

Vol. I      ISSUE - LXVIII      Year – 8      01 Oct. 2022

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

**MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD**  
(Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai)

Organized One Day Interdisciplinary National Conference  
on

## Thoughts and Works of Indian Social Reformers

:: Editor in Chief ::

**Dr. Ramkishan N. Dahiphale**

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay, Aurangabad

**Address for Correspondence**

Website: [www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India –  
Maharashtra) Email: [Shrishprakashan2009@gmail.com](mailto:Shrishprakashan2009@gmail.com) / [umbarkar.rajesh@yahoo.com](mailto:umbarkar.rajesh@yahoo.com)

Mob. No: +91-9623979067

|     |   |   |     |
|-----|---|---|-----|
| 34. | संत नामदेवजी का समाजसुधार   | प्रा. तुकाराम पाराजी गावंडे             | 128 |
| 35. | लोकराजा : छत्रपती शाहू महाराज   | प्रा. डॉ. संजय राजधर महाले              | 131 |
| 36. | महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे शेतीविषयक विचार                                  | डॉ. नरसिंग भानुदास देशमुख               | 136 |
| 37. | शाहू महाराज आणि अस्पृश्यता निर्मूलन   | डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे                | 139 |
| 38. | महात्मा फुले यांचे लेखन आणि कार्य   | जितेंद्र बाबुराव शेजवळ                  | 142 |
| 39. | डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य                                  | डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार                | 145 |
| 40. | संत साहित्यातील सुधारणावादी विचार   | प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी                | 148 |
| 41. | महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक कार्य                                  | प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा              | 151 |
| 42. | भारताच्या विकासात महिला समाजसुधारकांची भूमिका व कार्य :                       | प्रा. डॉ. रेणुका दशरथराव बडवणे (भावसार) | 154 |
| 43. | “शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार आहे” – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर            | प्रा. डॉ. तुकाराम त्र्यंबक कोल्हे       | 157 |
| 44. | अंधश्रद्धा निर्मूलनात स्वामी विवेकानंद यांचे योगदान : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास | प्रा. डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास          | 161 |
| 45. | सावित्रीबाई फुले यांची कविता  | श्रीमती राधिका बनकर                     | 164 |
| 46. | महिला विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान                              | प्रा. डॉ. मीना बोर्डे- सूर्यवंशी        | 168 |
| 47. | समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकरांचे मराठी साहित्याला योगदान                       | डॉ. बालाजी डिगोळे                       | 171 |
| 48. | समाजसुधारकांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य                              | डॉ. रा. ज. चाटे                         | 175 |
| 49. | राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार                                    | डॉ. प्रा. चंद्रसेन सावळाराम आवारे       | 180 |
| 50. | संत गाडगेबाबा यांचे सुधारणावादी विचार व कार्य                                 | डॉ. अर्चना सं. काटकर                    | 184 |
| 51. | राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: भारताच्या सामाजिक परिवर्तनाचे एक पाऊल           | प्रा. नामदेव रखमाजी खर्जुले             | 187 |
| 52. | स्त्री उद्धारासाठी समाजसुधारकांचे योगदान                                      | डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे               | 190 |
| 53. | समाजसुधारकांचे मराठी साहित्याला योगदान  | अस्मिता वि. वांद्रे.                    | 194 |
| 54. | राजर्षी शाहू महाराज यांचे समाज सुधारणा व शिक्षण विषयक विचार व कार्य           | निखिल गणेश जगताप<br>डॉ. बेलखेडे एम. बी. | 199 |



# शाहू महाराज आणि अस्पृश्यता निर्मूलन

डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव जि. बीड.-431112

gtmokasare@gmail.com Mob: 9923344975

प्रस्तावना:

प्राचीन काळामध्ये भारतात मोठ्याप्रमाणत जातीयता दिसून येत होती, त्यामुळे अस्पृशतेविषयक अनेक नियम समाजात निर्माण झाले होते.वर्ण व्यवस्था व जातीव्यवस्थेने समाजात विषमतेची उतरंड तयार झाली होती.उच्चजाती व उच्चवर्णीयांकडून कनिष्ठांचे शोषण मोठ्याप्रमाणावर होत होते.जीवनाच्या अनेक क्षेत्रामध्ये त्यांना निर्वंध लादल्यामुळे दलीतांची अत्यंत दयनीय अवस्था झाली होती.परंतु ब्रिटीशांनी भारतामध्ये कारकुन निर्मीती नाठी का होइना शिक्षणाची सुरवात केली.त्यामुळे येथिल सर्वसामान्य वर्ग शिक्षण घेउ लागला व त्याच्या उन्नतीची गंरे उघडायला सुरवात झाली.त्याला त्याच्या अधिकाराची व कर्तव्याची हळूहळू जाणीव निर्माण झाली.

महाराष्ट्रामध्ये महात्मा जोतीबाफुले, राजर्षी शाहू महाराज व बासाहेब आंबेडकर या समाजसुधारकांनी आपले संपर्ण जीवन दलीतोध्दारासाठी व अस्पृश्यता निवारसाठी खर्च केले. सदरील पेपरमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांच्या अस्पृश्यता निर्मूलन विषयक कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्देश:

1. शाहूमहाराजांचे अस्पृश्यता निवारण विषयक कार्याचा आढावा घेणे.

अध्ययन पध्दती:

सदरील पेपर तयार करतांना विविध संदर्भीय ग्रंथाचा वापर करण्यात आला व वर्णनात्मक स्वरूपात आशयाचे विश्लेशन करण्यात आले आहे.

शाहूमहाराजांचे अस्पृश्यता निवारण विषयक महत्वाचे पाउल म्हणजे 1902 मध्ये त्यांनी आपल्या संस्थानामध्ये सुरू केलेले आरक्षण होय. त्यांनी एक जाहीरनामा प्रसिध्द करुन मागासलेल्या लोकांसाठी कोल्हापूर संस्थानात शेकडा पन्नास जागा राखीव ठेवल्या होत्या.याशीवाय दुसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे गंगाराम कांबळे यादनीताला हॉटेल काढण्यास केलेली मदत. केवळ मदतच केली नाही तर महाराज स्वतः या हॉटेलमध्ये येउन चहा पिउन ज्ञात होते. यावरुण शाहू महाराज हे केवळ बोलके समाजसुधारक नव्हते तर ते कर्ते सुधारक होते हे दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराज यांनी अस्पृश्या समाजाच्या शिक्षणासाठी खास आदेश दिलेले होते."1906 च्या आदेशानुसार कोल्हापूरात चांभार, महार अशा अस्पृश्य लोकांसाठी एक रात्रीची शाळा सुरू केलेली होती.28 नोव्हें.1906 च्या आदेशाने, महाराजांनी ती शाळा कायम केली होती. 1907 ला महाराजांनी अस्पृश्य समाजातील चांभार, ढोर या अस्पृश्य समाजातील मुलींच्या शिक्षणास मंजूरी देउन शाळेसाठी दरसाल 96 रुपये खर्चाचीही मंजूरी दिली होती. पुढे 1906 रोजी भास्करराव जाधव यात्यांच्या मिजाच्या साह्याने अस्पृश्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी वसतिगृहासाठी जागा उपलब्ध करुन दिली होती. 1991 आदेशानुसार महाराजांनी संस्थानातील अस्पृश्य लोकांसाठी मोफत शिक्षण सुरू करुन,त्यांच्या हुशार विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्तीची सुरवात केली.28 सप्टें.



1919 रोजी त्यांनी एक आदेश काढून अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र शाळा बंद करून, त्यांना सरकारी शाळांना घेऊन मुलांवर कुठलाही भेदभाव न करता शिकण्यात यावे अशी सूचना केली."

शाहू महाराजांची भूमिका ही मानवतावादी भूमिका होती. 1918 ला त्यांनी एक आदेश पध्दतीचे निर्मूलन केले. हा आदेश कोल्हापूर गॅझेटमध्ये ऑगस्ट 1918 रोजी प्रसिद्ध झाला. या आदेशाची वावीचा उल्लेख करण्यात आला होता, "इलाखे मजकुरी गुन्हेगार जातींच्या लोकांची हजेरी द्या पाटलाकडे होते. त्यातील काही जातींची हजेरी माफ केली असून, काही काही ठिकाणी त्यांची हजेरी अजून येते. या हजेरीपासून त्या त्या जातींच्या लोकांची फार गैरसोय होते व इमानाचे धंदे करून पोट भरण्यास पडते, ही सर्व अडचण दूर झाली पाहिजे. यासाठी हुकूम देण्यात येतो की, महार, मांग, रामांशी व वेगवेगळ्या जातींच्या लोकांची हजेरी बंद करण्यात यावी. यातील जे कुणी गुन्हात सापडून शिक्षा झालेले असतील त्या या हुकूमाने हजेरीची माफी नाही."

वेठविगारीमुळे सामान्यजनतेचे व अस्पृश्यांचे मोठ्याप्रमाणात हाल होत होते. मानमाना जता रावून घेतले जात होते. एकदा असेच एका महाराची मुलगी आजारी पडण्यामुळे, त्याने आपल्या गावकाम मुलीला शहरात दवाखान्यात जाण्यासाठी एक दिवसाची सुट्टी मागीतली. मात्र गावकामगाराला त्याची सुट्टी नाही. शेवटी त्याची मुलगी वारली. हे वार्ता जेव्हा शाहू महाराजांना कळाली तेव्हा त्यांनी त्या वेठविगार बोलवून घेतले व त्याला आर्थिक मदत केली, शिवाय त्याच क्षणी वेठविगार पध्दत बंद केल्याचे आज्ञापत्र पिढ्यान पिढ्या चालत आलेली वेठविगारी एका क्षणात नाहीशी झाली. ( साळुखे-204 )

शाहू महाराज यांच्यामते, भारतातील सामाजिक उच्चनिचता, अन्याय, व पिळवणुक या दोषांचे जातिभेदातच आहे. जातिभेद असू द्या पण जातिव्येप मात्र नको. असे म्हणणाऱ्या लोकांचा समाचार घेत म्हणतात, हे मत प्रामाणिकपणाचे असल्यास, त्यांच्या अज्ञानाची कीव आली पाहिजे असे म्हणत. जाति मोडण्याचा एकच मार्ग म्हणजे प्रथम सर्व जातिभेद मोडले पाहिजेत. त्यांच्यामते, रोटीवंदी, बेटीवंदी व व्यवसाय असे तीन निर्वंध जातिव्यवस्थेत होते. या संदर्भात, सभा-परिषदांमधून अस्पृश्य लोकांच्या हाताचे अन्नोदक घेणे महाराजांनी रोटीवंदी जाहीरपणे धेडकावून लावली होती. तथापि, रोटीवंदीहून बेटीवंदीचा निर्वंध अधिक धारणा होती. तथापि, हा निर्वंध जाहीरपणे धुडकावून त्याप्रमाणे कृती करणे हे खूप अवघड काम होते. मात्र हे महाराजांनी केले. कोल्हापूर संस्थानात महाराजांनी, आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा मंजूर केला. महाराजांनी हे केवळ बोलून दाखवले नाही, तर त्यांनी आपल्या चुलत बहिण चंद्रप्रभा हिचा विवाह इंदूरच्या होळकर घराण्यातील पुत्र यशवंत याच्याशी करून दिला होता.

शाहू महाराजांच्या काळखंडात बलुतेदारी पध्दत अस्तीत्वात होती. त्यामुळे प्रत्येक जातीतील व्यक्ती आपल्याच जातीचा व्यवसाय करावा लागत होता. त्यामुळे व्यक्तींची मोठी कुचंबना होत होती. व्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येत होती. शाहू महाराजांनी 22 फेब्रुवारी 1918 रोजी कोल्हापूर सरकारच्या गॅझेटमध्ये जाहिरनामा प्रसिद्ध करून संस्थानातील बलुतेदारी पध्दती खालसा करण्यात आली. या काळखंडात केवळ ब्राम्हणच नव्हे तर इतर वरील जाती सुद्धा दलीतांना अस्पृश्य मानत असे व शिवाशीव करत नव्हते. मात्र महाराजांनी आपल्या काळखंडात

अस्पृश्यांच्या हातचे अन्नोदक स्वीकारण्याचे अनेक जाहीर कृत्ये केलीत. ज्यामुळे अस्पृश्यतेच्या प्रथा, परंपरा मोडीत काढण्यास मदत झाली.

1908 मध्ये शाहू महाराजांनी न्यायदान व्यवस्थेत अस्पृश्यांना दर्जा प्राप्त व्हावा म्हणून, अस्पृश्य व्यक्तींना अल्पशिक्षित असताना देखील, जाणिवपूर्वक वकीलीच्या सनदा देण्यास सुरुवात केली. ब्राम्हणेत्तरांना वकीलीच्या सनदा देणे हे त्यांचे धोरण वरिष्ठ जातीच्या लोकांना आवडले नाही. त्यांच्याकडून त्यासंबंधी ओरड सुरू झाली. तेव्हा नागपूर येथे 30 मे 1920 रोजी भरलेल्या अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना शाहू छत्रपतींनी पुढील शब्दात महार, मांग, तरुणांना ज्या वकीलीच्या सनदा दिल्या, त्यांचे समर्थन केले. "ज्या महार, मांगास मी वकीलीच्या सनदा दिल्या, त्यांच्यापेक्षा विद्येने व आकलेने कमी अशा, पुष्कळ वरिष्ठ जातीच्या लोकांस कित्येक देशी संस्थानांतून वकीलीच्या सनदा देण्यात येतात, याबद्दल मात्र समाजास काही कमीपणा वाटत नाही."

वरील बाबींशीवाय सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने, शाळा, सरकारच्या मदतीवर चालणाऱ्या खाजगी शाळा, पाणवठे या सर्व ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्त प्रवेश राहिल, त्याचप्रमाणे कचेऱ्यात असणाऱ्या अस्पृश्यनोकरांना सर्व अधिकारी किंवा इतर अधिकारी यांनी अस्पृश्य म्हणून अपमानकारक वागणूक दिल्यास त्यांना राजीनामा द्यावा लागेल. सरकारी किंवा सरकारी मदतीवर चालणाऱ्या शाळांमधून अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षकांकडून मानहानिकारक वागणूक दिल्यास त्यांना नोकरी सोडावी लागेल. तसेच एखाद्या डॉक्टराकडून अस्पृश्य रोग्याला तपासण्यासाठी स्पर्श करण्यास नाकार दिल्यास त्याला आपल्या नोकरीचा त्याग करावा लागेल. अशा सर्व महत्वाच्या तरतुदी असणारे चार वट्टुकूम 1919 साली काढले होते.

वरील विवेचनाहून असे दिसून येते की, राजर्षी शाहू महाराज हे एक कर्ते समाजसुधारक होते बोलके नव्हे. त्यांनी अस्पृश्याता निवारण विषयक केवळ विचार मांडलेनाही तर ते विचार प्रत्यक्षात उतरवून दाखवले. दलीतांना सुखसमृद्धीचे जीवन जगता यावे, त्यांना मुलभूत अधिकार मिळावेत यासाठी ते आयुष्यभर झटले.

संदर्भ:

1. डॉ. पवार, जयसिंगराव (2012). राजर्षी शाहू छत्रपतीजीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, कोल्हापूर.
2. जाधव, रमेश 2012. राजर्षी शाहू छत्रपती, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.
3. सांळुखे, नानासाहेब (2008). शाहूंच्या आठवणी, वृपाली प्रकाशन, कोल्हापूर.
4. दोपी व जैन, (2010). सामाजिक अनुसंधान ए रावत पब्लीकेशन, जयपूर.



Est. Year : 1998

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

# MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD

Affiliated to Shreemati Nahibai Damodar Thackersey Womens University, Mumbai

Organized One Day Interdisciplinary National Conference on

## Thoughts and Works of Indian Social Reformers

### Certificate



This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms/ डॉ. जणेश सुकराम मोकाशे  
Of सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि. बीड  
has participated in the One Day Interdisciplinary National Conference held on 1<sup>st</sup> October 2022  
as a Key Note Address/Chair Person/Resource Person/Participant/Research Student. He / She  
has presented the research paper entitled

निर्भयन.

शाहू महाराज आणि अस्पृश्यता

**Dr.Saimath R.Bansode**

Convener & IQAC Cell

Assistant Professor & Head, Dept.of Sociology

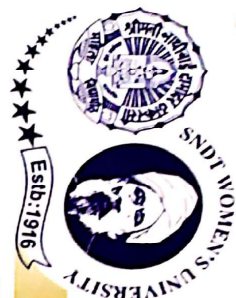
Mahila Kala Mahavidyalay, Aurangabad

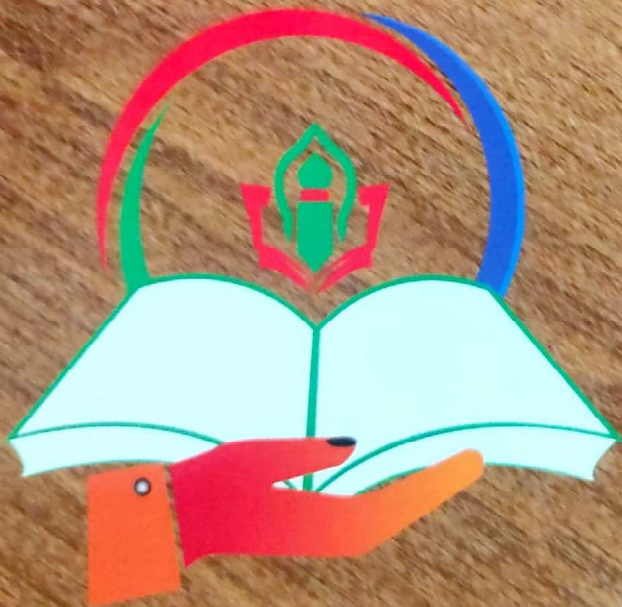
**Dr. Ramkishan N.Dahiphale**

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay,

Aurangabad



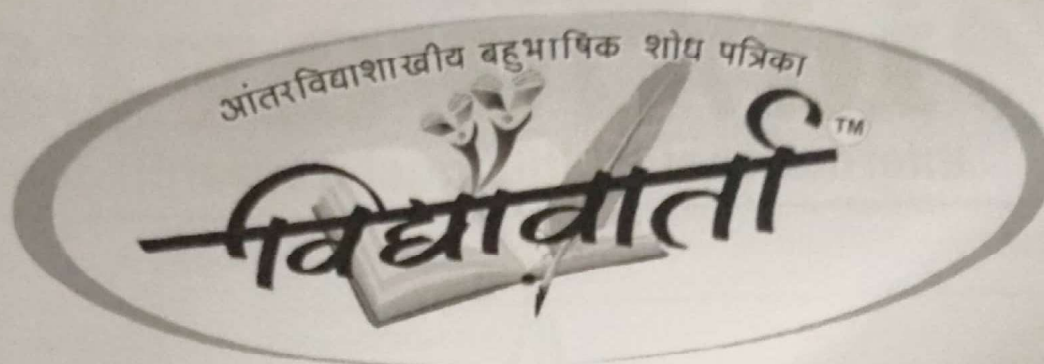


Editor  
Dr. Bapu G. Gholap



MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318



Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

**Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist: Beed (MS)**

(NAAC Re-Accredited 'A' Grade with CGPA 3.21)

Interdisciplinary National Conference on

**"Social & Political Problems in India: Challenges & Remedies"(SPPICR-2022)**

20<sup>th</sup> December 2022

Special Issue

**Editor**

**Dr. G. T. Mokasare**  
Convenor

**Dr. A. S. Pentawar**  
Organizing Secretary

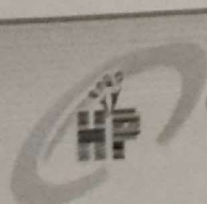
**Dr. G. K. Sanap**  
Principal

**Co-Editor**

**Dr. N. K. Muley**  
Co-Convenor

**Mr. B. R. Bodke**  
Co-Convenor

**Dr. D. S. Shinde**  
Co-Convenor



Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

**Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.**

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed  
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295  
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / [www.vidyawarta.com](http://www.vidyawarta.com)

- 14) भारतातील प्राचीन वास्तूंचे संवर्धन एक आव्हान  
सहा. प्रा. डी.एन रिडे, जि. बीड ||53
- 15) संवैधानिक संस्थांचा गैरवापर : एक राजकीय समस्या  
डॉ. अरुण पेंटावार, जिल्हा-बीड ||55
- 16) समाज माध्यमे आणि युवक  
डॉ. आर. बी. काळे, जि. बीड ||58
- 17) भारतातील पक्षपद्धती आणि राष्ट्रीय पक्ष  
श्री महेश अभिमन्यू मोहिते, जि. बीड ||60
- 18) भ्रष्टाचार (Corruption)  
प्रा.डॉ.दिपक मोहनराव बुक्तरे, हनुमान अशोकराव रासवे, औरंगाबाद ||66
- 19) युवकांमधील मद्यपानाची कारणे व परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास  
महादेव सोपानराव घाटूळ, औरंगाबाद ||71
- 20) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान : दहशतवाद  
डॉ. जाधव श्रीराम, माजलगाव ||75
- 21) महाराष्ट्रातील आदिवासी विषयक माहिती : एक भौगोलिक अभ्यास  
शितकरधनंजय रमेश, डॉ.सोनवणे श्रीराम विक्रम,माजलगांव ||77
- 22) मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय  
डॉ. गणेश तुकाराम मोकसरे, डॉ. शामसुंदर आसाराम आगे, जि. बीड ||79
- 23) भारतातील सामाजिक व राजकीय समस्या : आव्हाने व उपाय  
श्रीमती संजीवनी डावकर-तांगडे, डॉ. तिडके एन. आर ||83
- 24) तरुणांमधील सोशल मीडियाची व्यसनाधीनता: एक सामाजिक समस्या  
डॉ. अंकुश एम. गोंडगे, कोल्हापूर ||86
- 25) कृषी कायदे २०२० व शेतकरी आंदोलनाची चिकित्सा  
डॉ. ज्ञानराजा चिघळीकर, डॉ. महेश चौगुले, गडहिंग्लज ||90
- 26) बेरोजगारी  
स्वाती आश्रुबा देवतर्शे ||95

३) आदिवासी जमातीमध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात. आदिवासींचा धर्म हा क्षत्रिय असतो.

४) आदिवासी समाजात परंपरेला प्राधान्य दिलेले असते. परंपरेनुसार कथा, नृत्य, काव्य, या माध्यमाद्वारे आपल्या परंपरा जपत असतात.

५) या समाजामध्ये एक जिनशी पणा जास्त प्रमाणात आढळतो. लोकांच्या वागण्यात एक सारखेपणा दिसून येतो.

६) आदिवासी समाजात व त्यांच्या धर्मात निसर्ग पुजा व जादूसारख्या क्रियाकल्पास महत्त्व असते.

#### ८) आदिवासी जमातीच्या समस्या :

१) हा समाज जंगल व पर्वतीय प्रदेशात राहत असल्यामुळे शिक्षणापासून वंचित आहे.

२) या जमातीमध्ये जुन्या रूढी परंपरा व अंधश्रद्धा अवगत असल्यामुळे मागासलेपण मोठ्या प्रमाणात आहे.

३) या जमातीमध्ये मांसाआहाराचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे कच्चे मांस खाण्यामुळे शारिरीक आजार मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत.

४) ही जमात निरक्षर असल्यामुळे बालविवाह पध्दत मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

५) आदिवासी जमातीमध्ये लहान बालकांच्या संख्येत कुपोषणाची समस्या निर्माण झालेली आहे.

#### ९) निष्कर्ष :

१) आदिवासी जमात ही दुर्गम भागात वास्तव्यात असल्यामुळे अनेक सुविधापासून वंचित असणारी जमात म्हणून ओळखली जाते.

२) आदिवासी जमातीत अंधश्रद्धा जास्त प्रमाणात असल्यामुळे लोकांचे जीवन धोक्यात आलेले दिसून येते व हे लोक मागासलेपणामध्ये सुख मानून जीवन जगतांना आढळतात.

३) आदिवासी जमातीसाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक ठिकाणी आदिवासी विकास महामंडळे, प्रकल्प निर्माण केलेले आहेत. परंतु त्या प्रकल्पाचा पाहिजे तेवढा फायदा अजून झालेला दिसून येत नाही.

४) आदिवासी जमातीची लोकसंख्या ही संथगतित वाढत आहे.

#### १०) संदर्भ :

१) ए.बी.सवदी (२००३), मानवी लोकसंख्या भूगोल, प्रकाशन निराली प्रकाशन, पूणे.

२) डॉ. पाथरे (२००९), मानवी भूगोल, प्रकाशन शशिकांत पिंपळापूर, औरंगाबाद

३) डॉ. सुरेश फुले (२००९), महाराष्ट्राचा भूगोल प्रकाशन शशिकांत पिंपळापूर, औरंगाबाद

४) के.ए. खतीब (२०११) लोकसंख्या भूगोल प्रकाशन शशिकांत पिंपळापूर, औरंगाबाद

५) महाराष्ट्र सांख्यिकीय आकडेवारीचा आढावा (२०११) प्रकाशन उमेद महाराष्ट्र शासन.

६) महाराष्ट्र वार्षिक रिपोर्ट.

## मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय

डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे

डॉ. शामसुंदर आसाराम आगे

समाजशास्त्र विभाग

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय माजलगांव जि. बीड

\*\*\*\*\*

प्रस्तावना: पूर्वीच्या काळी उत्तम शेती मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी अशी समाज धारणा रूढ होती शेतकऱ्याला जगाचा पोशिंदा म्हणून संबोधले जाते. शेतकरी हा पुरातन काळापासून वैभव संपन्न गणला जातो. भारत हा कृषिप्रधान देश असला तरी गेल्या ७० वर्षापासून शेतीकडे सातत्याने दुर्लक्ष झाले आहे. तरीही उत्पन्न वाढले आहे शेती समृद्ध आणि शेतकरी गरीब हे चित्र न समजणारे आहे. निसर्गाचा कोप कमी उत्पादकता वाढता खर्च व घटते उत्पन्न आणि कर्जबाजारीपणा अशा या निर्दयी दृष्टचक्रात शेतकरी सतत अडकलेला असतो. हजारो वर्षापासून ही स्थिती आहे शेतकरी सुखी झाला आहे आणि आर्थिक दृष्ट्य मजबूत झाला आहे असे कधी ऐकण्यात येत नाही. भारतीय शेतकरी हा जवळजवळ १२१ कोटी लोकांचा पोशिंदा आहे असं जेव्हा अभिमानाने बोललं जातं त्यावेळी तो अडचणीत सापडला असताना त्याला मानसिक आर्थिक सामाजिक आधार देण्यासाठी कोणीही पुढे सरसावत नाही ते यातील दुर्दैवी शोकांतिका आहे शेती हा त्यांचा व्यवसाय आहे आणि त्यातून त्याला अर्थ निर्माण करावयाचा आहे शेतीव्यतिरिक्त इतर त्याला काही येत नाही. याबाबतचे दुःख भावना म. ज्योतिराव फुले यांनी आपल्या शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथाद्वारे मांडले आहे.

आज उत्तम नोकरी मध्यम व्यापार व कनिष्ठ

शेती अशी समाज सुधारणा रूढ झाली गेल्या अर्धशतकात या कृषी वैभववाला नैसर्गिक राजकीय कृषी सामाजिक आर्थिक कौटुंबिक जागतिक कारणामुळे उतरती काळा लागली पंचवार्षिक योजनेतून कृषी क्षेत्राला प्राधान्य दिल्या गेले परंतु अशिक्षित व परंपरावादी असलेला शेतकरी मात्र विविध कारणामुळे व्यक्तिगतरीत्या स्वयंपूर्ण होऊ शकला नाही सातत्याने आर्थिक विवेचनेत सापडून त्याला जीवनात कोणताही अन्य पर्याय न राहिल्यामुळे निर्धारपूर्वक आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त झाला. देशात होणाऱ्या शेतकरी आत्महत्या लक्षात घेता शासकीय पातळीवर विविध योजनेच्या माध्यमातून तरतुदी करण्यात आले आहेत तरी देखील शेतकरी आत्महत्यांचे सत्र थांबवायला तयार नाहीत. याचा विचार करता समाजातील सर्वच घटकांना हे लावून सोडणारा हा प्रश्न सर्वच स्तरावर कळीचा ठरत आहे. शेतकऱ्यांवर ही परिस्थिती का आली शेतकऱ्यांना यातून बाहेर काढण्यासाठी शाश्वत मार्ग काढणे कर्म प्राप्त झाले आहे. विषयाचे महत्त्व: भारतासारख्या कृषी प्रधान देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा एक चिंतनीय विषय असून त्यावर गंभीर विचार होणे गरजेचे आहे. म्हणून मराठवाड्यातील 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय' हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडला आहे.

**उद्दिष्टे:**

१. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे स्वरूप अभ्यासणे.

२. मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांच्या कारणांचा शोध घेणे.

**संशोधन पद्धती:** सदरील शोधनिबंधामध्ये विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला असून शोधनिबंधातील विवेचन दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून आहे यासाठी विविध ग्रंथ पुस्तके मासिके अहवाल वृत्तपत्रे वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

**मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण:** - राज्य सरकारच्या कर्जमाफी नंतर गेल्या ११ महिन्यांमध्ये मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये ८०५ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केले आहेत यामध्ये सर्वाधिक १७० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या बीड जिल्ह्यात केले

आहेत त्या खालोखाल औरंगाबाद १०९ उस्मानाबाद ७१ नांदेड ८९ परभणी ५० लातूर ३६ हिंगोली २४ एवढ्या प्रमाणात गेल्या ११ महिन्यात मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केले आहेत. यामधील ६०५ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मदतीसाठी ग्राह्य धरण्यात आल्या असून त्या आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कुटुंबीयांना मदत मिळणार आहे ११५ प्रकरणावर अद्यापही निर्णय झालेला नाही सन २०२० मध्ये मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये ७७३ शेतकऱ्यांनी वेगवेगळ्या कारणांसाठी जीवन संपविले सन २०२० मध्ये ६१ कुटुंब मदतीसाठी पात्र झाले आहेत सन २०१९ मध्ये ९३७ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केले आहेत त्यापैकी ७६१ शेतकरी कुटुंबीयांना मदत मिळाली तर १७६ प्रकरणी नामंजूर झाली आहेत.

**शेतकरी आत्महत्यांची कारणे :-**

१. **कर्जबाजारीपणा:-** एखाद्या बँकेकडून कर्ज घेतलेल्या शेतकरी जोपर्यंत घेतलेल्या बँकेचे कर्ज परत करत नाही तोपर्यंत त्याला दुसऱ्या बँकेकडून कर्ज घेता येत नाही अशा वेळेस पूर्वीचे कर्ज फेडण्यासाठी पैसा नसल्यामुळे शेतकरी नवीन पीक घेण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या पैशासाठी खाजगी सावकाराकडे वळतो खाजगी सावकाराकडून आवाच्या सव्या व्याजदराने कर्ज देतात शेतकऱ्याला हे व्याजदर परवडणारे नसल्यामुळे अनेक वर्षे कर्ज फेडून सुद्धा शेतकरी त्या कर्जाचे व्याजच फेडतो मुद्दल तर तशीच राहते एकदा कर्ज थकले की त्या शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत जातो यामुळे कर्जातून सुटका होणे शक्य नसते. शेवटी कर्ज फेडण्याच्या पलीकडे जातो तेव्हा सावकार जमीन ताब्यात घेतात आणि शेतकऱ्याला एक तर मूलमजुरी करणे भाग पडते यातून नैराश्य निर्माण होऊन शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर आत्महत्या करतात अनेक शेतकऱ्यांचे मुख्य कारण हे कर्जबाजारीपणा असल्याचे निदर्शनास येते.

२. **बाजारपेठेत मिळणारी मालाची किंमत:-** शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड देऊन जेव्हा शेतात माल तयार होतो आणि शेतकरी बाजारपेठेत येतो तेव्हा त्याला योग्य ती किंमत मिळत नाही कधी चांगल्या हवामानामुळे प्रचंड पीक आले तर बाजारपेठेत

माल जास्त आल्याने पिकाला योग्य भाव मिळत नाही. शेतकऱ्यांचा माल विकणे अद्यापही व्यापार्यांच्या मोठ्या प्रमाणात मध्यस्थी नेच होतो हंगामात ते शेतकऱ्यांकडून कमी किमतीने माल खरेदी करतात व त्याचे साठे करतात हंगाम संपल्यावर तो अधिक किमतीत विकतात दलालीमुळे ग्राहकाला शेतीमाल महाग पडला तरी जास्तीचा पैसा शेतकऱ्यांच्या हातात पडत नाही शेतकऱ्यांची आत्महत्याचे हे एक महत्त्वाचे कारण ठरले आहे.

३. हवामानातील बदल:— भारतीय शेती मोठ्या प्रमाणावर पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे शेतीमध्ये सिंचनाखाली येणाऱ्या जमिनीचे प्रमाण वाढत असले तरी आणखीनही बरेच क्षेत्र हे फक्त पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे यामुळे शेती बेभरवासाच्या व्यवसाय व पावसाचे प्रमाण कमी जास्त होणे तसेच पाऊस वेळी अवेळी पडणे त्यामुळे आलेल्या शेतीमालाचे सुद्धा नुकसान होते पावसामुळे शेतीवर हवामानातील बदल ही मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडतो. वातावरणात जर एकदम बदल झाला तर पिकांचे नुकसान होते जसे अचानक धोके पडणे थंडी पडणे यामुळे शेतात चांगले आलेले पीक सुद्धा खराब होते त्यामुळे हवामानातील थोड्याफार बदलांमुळे सुद्धा शेतकऱ्यांच्या हाती आलेल्यांची पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते यातून सुद्धा शेतकरी आत्महत्येस प्रवृत्त होतो.

४. अत्यल्प कृषी अनुदान:— देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील कृषी अनुदान कमी आहे महाराष्ट्रात पाणी, खते, वीज इत्यादी करिता शेतकऱ्यांना दिले जाणारे अनुदान कमी आहे त्यामुळे शेतकरी संकटात सापडून आत्महत्या करू लागला आहे.

५. शेतीपूरक व्यवसायाचा अभाव:— भांडवलाची अडचण बँकांचा पतपुरवठा कमी यामुळे शेती पूर्वक व्यवसाय अडचणीत येत आहे शेतकरी शेती उत्पन्नातून आपल्या गरजा भागू शकत नाही तेव्हा पूर्वी काढलेले कर्ज तो कसे फिरणार बँकांकडून व सावकारांकडून होत असलेल्या पैशासाठीचा तगादा इत्यादी कारणाने तसेच शेतीसाठी पूरक व्यवसायाचा अभाव असल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करत आहेत.

६. कृषी खर्चात वाढ:— कृषीमध्ये आवश्यक असल्याने अवजारे त्यांचे वाढलेले प्रचंड भाव बी बियाणे रासायनिक खते कीटकनाशके मजुरी मालवाहतूक इत्यादी साधने या सर्व साधनांच्या किमती वाढल्या आहेत शेतमालाच्या किमती वाढल्या पण त्या तुलनेत शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव नसल्यामुळे खर्च अधिक व उत्पन्न कमी यामुळे शेतकरी वैफल्यग्रस्त झाला आहे या वेपल्यातून तो आत्महत्या करित आहे.

७. शेतकऱ्यांचा अज्ञानपणा:— शासन ज्या योजना राबवते त्या योजनांचे शेतकऱ्याला परिपूर्ण ज्ञान नसते म्हणून त्याचा फायदा सावकार, व्यापारी, हळद दुकानदार बंधू लोक अज्ञानाचा फायदा घेतात त्या शेतकरी बळी पडतो पण या सर्वांचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढवण्यात होत आहे.

८. जमिनीचे तुकडीकरण:— वारसा हक्क कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे देशात जमिनीची विभागणी लहान लहान तुकड्यात झालेली असून अशा लहान तुकड्यावर शेतकऱ्यांना शेती करणे परवडणारे नाही.

९. वीज भारनियमन:— मराठवाड्यात गेली अनेक वर्षे कृषी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात विजेची टंचाई जाणवते देशातील विविध राज्यात ग्रामीण भागात दहा ते पंधरा तास तर अलीकडच्या कालावधीमध्ये १८ तास विजेचे भारनियमन केले जाते. यामुळे शेतकरी शेतातील पिकांना पाणी देऊ शकत नाही वीज भारनीय मनामुळे शेतीतील उत्पन्न घटवून उपजीविका करणे कठीण होत असल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.

१०. इतर:— संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा र्हास, असाध्य आजार, व्यसनाधीनता, असंघटितपणा, प्रक्रिया उद्योगांचा अभाव गाव पातळीवरील राजकारण, अकार्यक्षम कृषी उत्पन्न बाजार समिती शेतकऱ्यांचे परावलंबित्व हे देखील शेतकरी आत्महत्येस कारणीभूत घटक आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्यासाठी उपाययोजना:— शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्यासाठी कोणत्याही एका दिशेने केलेला विचार अथवा त्या मार्गातून सुचणारा तोडगा हा त्यामागील उपाय असणार नाही त्यावर विविध उपाययोजना करणे आवश्यक आहे त्या उपाययोजना पुढीलप्रमाणे:—

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न

सोडविण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसायाची प्राधान्याने अंमलबजावणी करायला पाहिजे. उदा. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळ्या धोंढब पालन, वराह पालन, मत्स्य व्यवसाय, मधुमक्षिका इत्यादी.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी पॅकेज स्वरूपात आर्थिक सहाय्य करणे हा प्रश्न सोडविण्याचा दीर्घकालीन मार्ग नाही ही तर तात्पुरती मलमपट्टी आहे त्यासाठी शेतकऱ्यांना स्वयंपूर्ण होण्याजोगे प्रशिक्षण दिले पाहिजे कर्ज परतफेडीची पात्रता वाढविणारी शिक्षण प्रक्रिया असायला हवी.

शेतकऱ्याला आधुनिक व अभिनव तंत्रज्ञानावर आधारित शेती व्यवसाय करण्यास उद्युक्त करतानाच त्यांचे आर्थिक स्थैर वाढविणारे समिश्र पीक व्यवस्था समजावणे गरजेचे होऊन बसले आहे केवळ अधिक लाभ देऊ शकणाऱ्या एकांगी पीक पद्धतीचा अवलंबन योग्य नाही तर हवामानातील चढउतारांना तोंड देऊ शकेल अशी मिश्र पीक पद्धती अवलंबविणे आवश्यक आहे.

पाणी हा शेतीचा आधारभूत घटक आहे शेती हे शेतकऱ्यांचे जीवन जगण्याचे साधन आहे त्यासाठी मोठे प्रमाणात पाणलोट क्षेत्राचा विकास नदी जोड प्रकल्पांचा विस्तार लघु व मध्यम प्रकल्पांची निर्मिती करण्यासाठी सरकारने लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. सावकारी कर्जांच्या सापळ्यातून शेतकऱ्यांना बाहेर पडण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाने खाजगी सावकारांवर नियंत्रण ठेवून शेतकऱ्यांसाठी बँकिंग व्यवस्थेत तात्काळ मागताक्षणी कमी व्याजदरावर पुरेशा प्रमाणात कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी एक स्वातंत्र्य उपाययोजना करणे गरजेचे आहे त्याचबरोबर शेतकऱ्यांनी देखील कर्जाचा वापर उत्पादक कार्यासाठी करणे गरजेचे आहे. आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबांना प्रत्यक्ष पैशांच्या स्वरूपात मदत करण्यापेक्षा त्या कुटुंबातील सदस्यांना रोजगार उपलब्ध करून दिला पाहिजे किंवा व्यवसाय करण्यासाठी मदत केली पाहिजे.

शेतीच्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या पीक पद्धतीचा उपयोग करून तसेच नवीन संशोधन करून तापमानास बळी न पडणाऱ्या जातींची लागवड वाढवून शेती उत्पादन वाढवून वाढत्या लोकसंख्येची भूक भागवावी

लागेल नसता या बाबीकडे दुर्लक्ष केल्यास हवामान शिकारी माणूस स्वतः शिकारी बनतोय हे चित्र सुरूच राहिल हे थांबण्यासाठी जनजागृती करणे स्वयंसेवी संस्थांना यामध्ये सामावून घेऊन तसे काम करणे आवश्यक आहे

संदर्भ:-

१ जागतिक तापमानवाढ - सद्यस्थिती, समीक्षा व उपाय, जी. एन. वराडे, संचालक पर्यावरण विभाग महाराष्ट्र शासन

२ जाधव नरेंद्र. अहवाल, शेतकरी आत्महत्या आणि कृषी क्षेत्रा पुढील आव्हाने कर्जमाफी आणि समग्र महाराष्ट्र.

३ नाईकवाडे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: एक चिंतन

४ सूर्यवंशी, उत्तम. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: शासन व समाज

